

Шаповалова І. В.

НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ТОВАРИСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Перші науково-історичні товариства виникли в Україні ще за феодальної доби. Проте як форма організації науки вони дістали визнання та поширення у середині ХІХ ст.. На відміну від академічних установ і навчальних закладів, ці товариства менш підлягали контролю з боку держави, що сприяло розвитку творчої ініціативи вчених та формуванню передової наукової і суспільної думки. Їх поява стала фактором розвитку і популяризації української історичної науки [1,2].

Неодмінною умовою успішного розвитку історичної науки того часу на Півдні України була діяльність Одеського товариства історії та старожитностей.

Ідея створення такої науково-історичної установи, яка б опанувала велику наукову спадщину минулих часів, вивчала та систематизувала численні історичні джерела, виникла у колі вчених-істориків, а також просто шанувальників історії рідного краю після ряду важливих подій, які трапились на початку ХІХ ст..

Так, після своєї мандрівки в 1805 році по Тавриді, яка дала цінні наукові результати, співробітник Імператорської публічної бібліотеки та Ермітажу Генріх Кьоллер ставить питання, про необхідність відкриття на Півдні Росії музеїв, які сприяли б збереженню для науки і нащадків різних історичних старожитностей та пам'яток. Ця ідея знаходить підтримку у Міністерстві народної освіти і в 1811 році було відкрито перший музей на цьому терені у Феодосії. Цей музей на думку феодосійського градоначальника С.М. Броневського «в значительной мере способствовал сохранению памятников, попадавших в окрестностях Феодосии, а вместе с тем своими коллекциями вызывал интерес к отысканию их и в других местах» [3,544].

Випадкові пошуки приймають тепер характер систематичних археологічних досліджень, наприклад: розкопки «доглядача кримських солених озер» Дюбрюкаса. До справи розкопок виявляв інтерес граф Н.М. Рум'янцев, який також хотів проводити археологічні пошуки на місці Пантікапея [3,545].

Особливу увагу та всебічну підтримку справі збирання та охорони цінних старожитностей надавав граф М.В. Воронцов, призначений в 1823 році на посаду генерал-губернатора Новоросійського

краю і Бессарабії. Він звертався до імператора з проханням відкрити музеї в Одесі і Керчі. І вже 19 червня 1825 року виходить царський наказ «О производстве работ для отыскания древностей в Новороссийском крае и об учреждении для хранения тех редкостей музеев в Одессе и в Керчи» [3,548].

Очолити роботу по утворенню музеїв М.С. Воронцов доручає відставному статському раднику І.П. Бларамбергу, який зумів об'єднати навколо себе вчених-дослідників історії Півдня України Стемповського, Потоцького, Дюбрюкса, Теплякова та інших.

Таким чином, з 1825 року в Одесі почав функціонувати музей, який став центром по збереженню та вивченню старожитностей Півдня України. Розпочалась робота по формуванню музейної колекції. З цью метою у вересні 1825 року граф Воронцов надсилав адміністративним особам краю розпорядження:

«1. Чтобы впредь на землях казённых и общественных никто сам собою не разрывал древних курганов или развалин,

2. Чтобы о всех предметах древних сообщалось в Одессу и чтобы частные владельцы склонялись к передаче принадлежащих им предметов в музей» [3,548].

Також розпорядження було зроблене щодо Керченського музею.

В 1831 році, після смерті Бларамберга, експонати Одеського музею були передані до Публічної бібліотеки м. Одеси. Де вони знаходились на протязі 10 років і не були доступними для огляду шанувальниками історичних старожитностей. Безперечно це не влаштувало всіх тих, хто цікавився історією рідного краю.

В цей час всебічним вивченням Півдня України активно займалися такі дослідники, як Паллас, Оденко, Киріаков, Кьоллер, Стемковський, Мурзакевич, Кьоппен, Дюбуа та інші. Завдяки їх зусиллям були отримані цікаві історичні та географічні матеріали, але опрацювати самостійно таку велику кількість джерел вони не могли [4,332]. Тому постає питання про необхідність об'єднання всіх професійних вчених-дослідників та аматорів історичних старожитностей навколо спільної справи - створення в Одесі наукової установи по вивченню історії та археології Новоросійського краю. Ініціаторами цього виступили М.М. Киріаков, вихованець Московського університету та його товариш по університету М.Н. Мурзакевич, професор Ришельєвського ліцею [5,566]. Вони при підтримці таємного радника О.С. Стурдзи та дійсного статського радника Л.Ф. Фабрі розробили проект статуту і через піклувателя Одеського навчально-

го округу Д.М. Княжевича звернулись до Міністра народної освіти графа О. Уварова з клопотанням стосовно створення науково - історичного товариства. У зверненні зазначалась головна мета цієї установи: «Сохранить памятники глубокой древности, описать и объяснить их, определить каждого время и значение, и из соображений о них извлечь пользу для истории и страны» [5,566].

Діяльність Одеського товариства розпочинається 23 квітня 1839 року у залі Ришельєвського ліцею, де відбулось перше урочисте публічне засідання. На ньому було обрано керівний склад товариства: почесним президентом став генерал губернатор Новоросійський і Бессарабський граф М.С. Воронцов [7,17], президентом – Д.М. Княжевич, віце-президентом О.С. Стурдза, секретарем М.Н. Нуковулос, скарбником затвердили О.А. Скальковського [7,1]. Крім цього до товариства увійшли ще 36 дійсних членів, 2 почесних члена – це Міністр народної освіти граф С.С. Уваров та Міністр фінансів граф Є.Ф. Канкрін [6,1], які у майбутньому надавали реальну підтримку і допомогу товариству. Пізніше членами товариства становились представники різних міст Росії – Москви, Тифлісу, С.Петербургу, Сімферополя, Херсону, Казані, Павлограду, Кременчугу, Єлісаветград, Таганрогу, Феодосії, Ізмаїлу, а також із інших країн – Генуї (Белло, Бецов), Берліну (Бекк), Палермо(Бекки), Відня (протоіерей Раєвський) та інші [6,791-792].

Статут Одеського товариства історії та старожитностей визначав основні цілі та напрямки діяльності:

- пошук, розгляд та пояснення документів і актів, що належать до історії Новоросійського краю;

- піддавати критичному дослідженню свідчення стародавніх письменників про місцевості та старожитності і відшукати їх сліди у теперішніх часах;

- підготувати записи для майбутньої історії краю збиранням певних свідчень про теперішній його стан по відношенню до географії і статистики;

- розбирати твори, які друкуються російською та іноземними мовами і мають той же предмет, виявляти ступінь їх правдивості;

- друкувати результати своїх занять [7,1].

Період з 1873 року – є першим етапом діяльності товариства. На цьому етапі конкретизується проблематика історичних досліджень і відповідно до неї даються доручення кожному члену товариства намічаються історичні пам'ятки, які підлягають ґрунтовному вивченню і опису [7,22], запроваджується практика читання та обговорювання

наукових рефератів, членами товариства та його кореспондентами, проводяться публічні засідання ОТІС, на які запрошуюються не тільки вчені-дослідники, но і всі аматори історії.

Члени товариства на своїх перших засіданнях визначались з колом наукових досліджень з історичної та археологічної проблематики, отримали конкретні доручення: О.А. Скальковський – зробити огляд історії Одеси та підготувати статистичний нарис Новоросійського краю, В.В. Григор'єв – досліджувати історію Криму часів правління Гіреїв [7, 158], Н.І. Надеждін – зробити матеріали з історії запорізьких козаків, О.С. Стурдза – описувати монастирі Новоросійського краю та Бессарабії, М.Н. Мурзакевич – перекласти латинські тексти про Крим. Результати наукових досліджень викладені у формі рефератів, наукових статей та доповідей обговорювались на засіданнях товариства, а з приводу найбільш цікавих та суперечливих питань історії проводились конференції, публічні збори, на які запрошувались не тільки вчені, викладачі, студенти, але і всі шанувальники історії рідного краю.

В 1842 році міністерства народної освіти і внутрішніх справ затвердило надану членами товариства програму видання «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» («ОТІС»). Вихід в світ такого видання сприяв популяризації історичних знань, як у середовищі фахівців, так і серед широкого загалу населення. Кожний том «Записок ОТІС» складався із 3-х розділів:

I. Дослідження з археології, історії, географії та статистики;

II. Збірник матеріалів (історичні, археологічні пам'ятки, документи та акти, повісті, рукописи, сучасна бібліографія, опис наукових занять товариства);

III. Суміш (Літопис товариства, кореспонденція, новини, додатки) [7, 22].

Крім цього товариство постійно друкує окремі історичні праці:

В. Григор'єва «Описание куфических монет X века, найденых в Рязанской губернии в 1839 г.»;

О. Ашика «Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, росписными вазами, планами, картами и видами»;

«История о казаках запорожских князя Мишецкого» та ін. [8, 294].

В 1846 році виходить каталог Одеського музею, в якому уперше було систематизовано всю музейну колекцію староживностей (еллінські, римські, генуезські, турецько-татарські, запорізькі та інші історичні речі).

За дорученням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова на початку 1843 року із членів товариства формується комісія для розгляду справ, пов'язаних з запровадженням в Одесі історичного архіву, в який б надходили різні документи із Новоросійського краю. До складу комісії увійшли: президент ОТІС Д.М. Княжевич, віце-президент С.В. Сафонов, дійсні члени В.В. Григор'єв, О.А. Скальковський.

Для здійснення цієї важливої справи Державне казначейство асигнувало 350 рублів сріблом на рік [7, 158]. Членами товариства була опрацьована та систематизована велика кількість архівних матеріалів таких, як «архів фортеці святого Димитрія Ростовського» (документи та справи часів Петра Великого – понад 590 архівних одиниць) [5, 573], «архів фортеці Св.Єлізавети» [7, 158], «Решетилівський архів» (офіційні документи князів В.М. Долгорукого-Кримського та Т.А. Потьомкіна-Таврійського) [7, 159].

Значне місце у свої діяльності ОТІС відводило роботі по організації музейної справи на теренах Південної України. 29 вересня 1842 року генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабії, почесний президент товариства граф М.С. Воронцов видає розпорядження про надання земельної ділянки для спорудження на ней приміщення для музею [7, 15].

Основу колекції склала невелика кількість історичних старожитностей, які дістались у спадок від Одеського музею і з 1830 року знаходилась у фондах Одеської публічної бібліотеки. Вже через 4 роки фонди музею нараховували: приблизно 30 написів (еллінських, римських, генуезських, молдавських, турецьких), 50 статуй, статуєток; глиняних та скляних посудів та ваз приблизно 350 (пантікопейських, ольвійських, херсонеських та ін.), різних історичних речей з о. Левки та з о. Зміїного; колекція Єгипетських старожитностей приблизно 250 одиниць; зброя литовських князів та запорізьких козаків. Минцкабінет того часу мав солідну колекцію монет – 7563 шт., у т.ч. 27 золотих, 1560 срібних, 5960 мідних та ін. [6, 795].

Було покладено початок формуванню колекції стародавніх ікон та портретної галереї. В 1870 році дійсний член ОТІС, академік Айвазовський на власні кошти спорудив нове приміщення для Феодосійського музею [9, с.326].

Одночасно з науково-просвітницькою видавничою діяльністю товариство постійно проводило археологічні розкопки. З 1841 року вчитель Фіркович здійснював археологічні пошуки у синагогах Чуфут Кале, Карасубазара та поблизу Феодосії. У цьому ж році се-

кретар ОТІС М.Н.Мурзакевич та П.І.Федоров очолили розкопки на о.Фидонісі, де колись знаходився стародавній храм Ахілла. В 1842 – 1859 роках проводились археологічні дослідження на о. Левки, в 1845 році на місці, де лежала Ольвія, 1852 – 1853 роках на острові Зміїний, Судаку, Херсонесі [7, 168].

В 1872 році цар Олександр Миколайович «в воздание услуг, оказанных отечественной науке» дарував товариству найменування «Імператорського». А у 1875 році було затверджено Міністерством народної освіти новий статут товариства, який розширював рамки діяльності цієї науково- історичної установи. В 1894 році Російський імператор взяв ОТІС під своє покровительство, а великі князі Георгій Михайлович і Олександр Михайлович приймають звання почесних членів товариства.

За клопотанням президента ОТІС генерала від інфантерії та члена Державної ради Х.Х.Роопа державну субсидію було збільшено до суми 2500 рублів на рік [10; 138]. Це дало змогу видавати «Записки ОТІС» щорічно, друкувати окремі наукові праці та поповнювати музейні колекції.

Маючи за мету сприяти діяльності товариства, приватні особи і Одеська Міська Дума надали у розпорядження ОТІС різні премії. Перша, постійна премія імені засновника товариства Д.М. Княжевича, яка була заснована його дочками: Марією, Єлизаветою та Єкатериною Княжевич (відсотки з капіталу в 2000 рублів), присуджувалась за видатні історико-археологічні праці, які стосувалися Півдня Росії; друга, тимчасова премія, заснована Одеською Міською Думою в 500 руб. – за твори з археології, історії Новоросійського краю; третя та четверта премії, засновані віце-президентом, генералом О.Л. Берг'є-Делагардом, кожна в 600 рублів, за кращі рукописи та оригінальні твори з історії, археології Новоросійського краю, переважно Криму [10, 139].

Другий період у діяльності товариства, який розпочався в 1872 році, був більш сприятливим. ОТІС, заявивши про себе, як авторитетну науково-історичну установу, зуміло залучити до співпраці заможних людей і вони виявились справжніми меценатами, які щиро піклувались про збереження історичних старожитностей свого краю для нащадків. Так Г.Г. Маразлі пожертвував 30 тис. рублів на спорудження нової будівлі музею [7, 160].

Велику роль у поповненні музейної експозиції відіграв А.А. Берг'є-Делагард, він пожертвував багато старовинних монет, колекцію фєодосійських старожитностей, які були знайдено під час земляних

робот у порту м. Феодосії. Краузе з Берліну подарував музею цінну колекцію суматрських (о. Суматра) старожитностей (більш 150 речей), які поруч з зібранням Єгипетських старожитностей заклали основу майбутнього етнографічного відділу музею ОТІС [10, 140].

В 1899 році Берт'є-Делагард передає до музейних фондів власну колекцію керченських старожитностей на загальну суму 1900 рублів. Вже на початку ХХ ст. по кількості і цінності своїх колекцій старожитностей, особливо еліно-скіфської доби, музей ОТІС належав до найбагатших не тільки у Росії, але і в Європі.

ОТІС продовжує проводити археологічні дослідження. Так розпочаті в 1877 році розкопки на терені колишнього Херсонесу, Візантійського Херсонесу, проводилися під керівництвом дійсних членів товариства Геммельмана і Мурзакевича. Їх археологічна експедиція відкрила фундаменти у 2-х місцях: у Карантинній бухті – стародавньої Базиліки та на морському березі – церкви з мозаїчним помостом, ці знахідки давали повне уявлення про форму стародавніх православних храмів та розташування їх внутрішніх приміщень.

З метою збереження унікальних історичних старожитностей стародавнього Херсонесу, ОТІС запропонувало створити «Християнський музей», доступний для відвідувань всім шанувальникам історії Криму [11; 438].

Одеське товариство розгорнуло широку кампанію по збереженню пам'яток історії та архітектури, його члени беруть під свою опіку та захист храм у Пісунді (Абхазія), побудований в V ст.; кургани: «Золотий» і «Царський» у Керчі; хрести з написами на території колишньої Запорізької Січі; стародавні гробниці на південному березі Криму, між Ялтою і Оріандою; Генуезьку мечеть у Єскі-Криму. В 1895 році керівництво ОТІС надає кошти на ремонт фортеці в Судаку [6, 794]. Археологічна комісія доручає товариству завідування молдавською фортецею в Аккермані.

Для здійснення плідної наукової та просвітницької роботи товариство утворює власну бібліотеку (першим бібліотекарем стає О.Ф. Нуковулос), яку постійно поповнює новими книгами, рукописами. Окремий бібліотечний фонд склали видання, які постійно надходили від різних наукових, архівних, археологічних, культурно-просвітницьких, церковних установ Росії та інших країн, а також від різних бібліотек, музеїв, університетів, таких, як Російська Імператорська Академія Наук, Московське Імператорське товариство історії і старожитностей, Церковно-Археологічне товариство при Київській Духовній академії, Академія наук у Стокгольмі, Берлін-

ське археологічне товариство, Швейцарський музей та ін. Мала бібліотека і своїх меценатів, як серед членів ОТІС, так і у середовищі численних шанувальників історичної спадщини. Дарували рукописи та книги до бібліотеки: фон Штерн, Бельченко, проф. Анучин, Лисаковський, Гамов, Титов, Шуманський та багато інших [7, 162].

На прикінці XIX ст., фонди бібліотеки нараховували більш 4500 книг та 500 різних рукописів. Бібліотекою ОТІС користувалися не тільки члени товариства, але і всі бажаючі, яких цікавили питання археології, історії, історії літератури і релігії, етнографії.

Для того щоб визначити роль і місце, яке посідало Одеське товариство історії та старожитностей у розвитку української історичної науки, потрібно виділити основні напрямки його діяльності. Це:

- збір та всебічне вивчення цінних в науковому відношенні пам'яток духовної та матеріальної культури;
- пропаганда історико-археологічних, культурологічних знань;
- утворення історико-архівної бази (історичного архиву);
- редагування та введення в науковий обіг рукописних збірників та історико-археологічних матеріалів;
- розвиток історико-краєзнавчої роботи;
- охорона пам'яток історії та архітектури;
- відродження музейної справи, науково-систематизований підхід до формування музейної експозиції та фондів;
- залучення викладачів, студентів та всіх шанувальників історичної спадщини до роботи по збиранню і узагальненню історичних матеріалів, дослідницької діяльності;
- громадсько-просвітницька діяльність та т.ін..

Тобто ОТІС не випускало із кола своїх інтересів ні жодної історичної проблем. Археологія, історія, історична географія, статистика, нумізMATика, а також ряд питань культурного та духовного життя Півдня України – завжди привертала увагу і знаходили своє всебічне висвітлення у рефератах, доповідях, наукових статтях та « Записках Одеського товариства історії та старожитностей».

Література

1. Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872 – 1931). // Український історичний журнал. – 1989. – № 9.
2. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. – Л., 1983.
3. Попруженко М.Г. Императорское Одесское общество истории и древностей. (По поводу 75-летия его существования. // Исторический вестник. – 1914. – № 11.

4. Брун Ф. Тридцатилетие ООИД, его записки и археологические собрания // Записки Одесского общества истории и древностей. – т. 8. – Одесса, 1872.
5. Летопись ООИД // ЗООИД. – Т. 1. Одесса, 1844.
6. Летопись ООИД. // ЗООИД. – Т. 2. – Одесса, 1850.
7. Державний архів Одеської області. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 1, 15, 17, 22, 158, 159. 160, 161, 162.
8. Издания ООИД // ЗООИД. – Т. 13. – Одесса, 1883.
9. Летопись ООИД // ЗООИД. – Т. 9. – Одесса, 1875.
10. Издания ООИД // ЗООИД. – Т. 8.- Одесса, 1873.
11. Доклад д. ч. Е. Р. фон Штерна «О деятельности Общества в истекшем десятилетии» на публичном заседании ООИД 14 ноября 1899 г. // ЗООИД. – Т. 22. – Одесса.
12. Летопись ООИД // ЗООИД. – Т. 11. – Одесса, 1879.